

ՊԱՏՈՒԹՅՈՒՆ, ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ՀԱՐԱՔԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ, ԻՐԱՎԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ, ՔԱՂԱՔԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ, ՓԻԼԻՍՈՓԱՅՈՒԹՅՈՒՆ

ԹՈՒՐՔ ԱԶԵՐԻՆՆԵՐԻ ԿԱՄԱՅԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՆ ԱՐՑԱԽՈՒՄ*

Հրանտ Աբրահամյան

Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզի ստեղծումից (1923 թ.) մինչև արցախահայության ազգային-ազատագրական պայքարի նոր շրջանի սկիզբը (1988 թ.) մարզի կուսակցական և պետական մարմինների ղեկավարներն ու աշխատավորները սխտեմատիկ ենթարկվում էին բռնարարքների և շանտաժի: Իրագործելով այդ քաղաքականությունը՝ թուրքի ռազմավարությունը հետապնդում էր մի կարևոր նպատակ՝ արցախահայությանը դուրս վճռել իր բնօրրանից և տարածքը թուրքացնել: Դա հաճախ կատարում էին մարզի կուսակցական և պետական որոշ աշխատողների մասնակից դարձնելով: Այդ տարիներին ԼԴԻՄ-ում կուսակցության մարզկոմի առաջին քարտուղարի պաշտոնում աշխատել են 18 հոգի՝ Սերո Մանուցյանը (1923 թ. հուլիս-նոյեմբեր), Հակոբ Կամարին (1923 թ. դեկտեմբեր-1924 թ. մարտ), Նիկոլայ Սարկիսովը (1924 թ. ապրիլ-օգոստոս), Արտո Սահակյանը (1924 թ. օգոստոս -1929 թ. օգոստոս), Ավագ Քարամյանը (1929 թ. օգոստոս- 1930 թ. մայիս), Խորեն Կարունցը (1930 թ. հունիս-1931 թ. օգոստոս), Կարո Գրիգորյանը (1931 թ. սեպտեմբեր-1933 թ. օգոստոս), Բազրատ Բատիկյանը (1933 թ. օգոստոս-1934 թ. մայիս), Պյոտր Պողոսովը (1934 թ. ապրիլ-1937 թ. հոկտեմբեր), Միքայել Մանուկյանը (1937 թ. հոկտեմբեր-1940 թ. և 1946-1948 թթ.), Ա. Ավետիսովը (1940-1942 թթ.), Եղիշե Գրիգորյանը (1942-1946 թթ. և 1952 - 1958 թթ.), Տիգրան Գրիգորյանը (1948-1949 թթ.), Սեդրակ Աբրամովը (1949-1952 թթ.), Նիկոլայ Շահնազարովը (1958-1962 թթ.), Գուրգեն Սելբումյանը (1962-1973 թթ.), Բորիս Կևորկովը (1973-1988 թթ.) և Հենրիխ Պողոսյանը (1988-1989):

Այդ ամբողջ ժամանակաշրջանում մարզն իր ուղեծրով տանողները հիմնականում հանդիսացել են վերոնշյալ այրերը, որոնցից ոմանք հանդիսացել են Ադրբեջանի իշխանությունների կամակատարներ:

11-րդ Կարմիր բանակի գործառնաբերը, 1920 թ. մայիսին ներխուժելով Լեռնային Ղարաբաղ, այն հայտարարեցին խորհրդային, որը 1921 թ. հուլիսի 5-ի Անդրերկրկոմի անօրեն որոշումով հանձնվեց Խորհրդային Ադրբեջանի հռչոտմանը: Քանի որ Ադրբեջանի իշխանությունները անընդհատ հետաձգում էին Լեռնային Ղարաբաղին ինքնավարություն տալու հարցը, Հայկոմկուսի Կենտկոմի հարցադրման հիման վրա Խորհրդային Ադրբեջանի կենտգործկոմը 1923 թ. հուլիսի 7-ին հռչակագիր հրապարակեց՝ Լեռնային Ղարաբաղը ինքնավար մարզ հռչակելու վերաբերյալ [1]: Նույն թվականի հուլիսին էլ կազմավորվում է Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզի (ԼԴԻՄ) կուսակցության մարզային կոմիտեն, որը ղեկավարելու համար Հայաստանից հրավիրվում է Սերո Մանուցյանը, ով 1921-1922 թթ. եղել է Խորհրդային Հայաստանի Շիրակի գավառի հեղկոմի նախագահ: 1923 թ. հուլիսի 16-ին Ադրբեջանի կոմկուսի նախագահ

* Հոդվածն ընդունվել է 20.12.2014:
Հոդվածը տպագրության է երաշխավորել ՄՍՀ պատմության ամբիոնը:

հուլիսյան որոշումով ստեղծվում է կուսակցության մարզկոմ՝ 9 հոգուց բաղկացած [2]: Մի քանի ամիս անց՝ դեկտեմբերի 9-ին, Ադրկոմկուսի քարտուղարության որոշումով Սերո Մանուցյանը ազատվում է ԼՂԻՄ մարզկոմի առաջին քարտուղարի պաշտոնից և նշանակվում Բաքվում լույս տեսնող «Կոմունիստ» թերթի խմբագիր: Լեռնային Ղարաբաղում աշխատած մի քանի ամսվա ընթացքում Սերո Մանուցյանը իրեն դրսևորել է որպես Ադրբեջանի իշխանություններին հնազանդ և նվիրված աշխատող, որի համար էլ այդպես շտապ առաջ է քաշվել ու տարվել Բաքու:

1923 թ. հուլիսի 24-ին Ադրբեջանի Կենտրոնական և ժողովրդական կոմիսարների խորհրդի որոշումով Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզը կառավարելու համար, մինչև մարզային խորհուրդների առաջին համագումարի հրավիրումը (այն տեղի է ունեցել 1923 թ. նոյեմբերի սկզբին) ստեղծվում է հինգ հոգուց բաղկացած ժամանակավոր հեղափոխական կոմիտե՝ (հեղկոմ) Արմենակ Կարակոզովի (Ղարաբոյազյան) նախագահությամբ: Սերո Մանուցյանը, լինելով այդ կոմիտեի անդամ և մարզկոմի I քարտուղար, լինում է մարզի բնակավայրերում և գովեստի ճառեր արտասանում Արցախյան Ադրբեջանի կազմի մեջ թողնելու և նրան ինքնավարություն տալու հարցի շուրջ: Այդ մասին սխտեմատիկ հեռագրում էր Բաքու: Օրինակ՝ հուլիսի 31-ին կուսակցության կենտկոմի առաջին քարտուղար Ս. Կիրովին ուղարկած հեռագրում (պատճեն՝ «Бакунскому рабочему» թերթին) հաղորդել է, թե Շուշիում տեղի ունեցած բազմամարդ հավաքը պաշտպանել է Ղարաբաղը Ադրբեջանի կազմում թողնելու վերաբերյալ բանաձևը [3]: Մինչդեռ հայտնի է, որ 1920 թ. մարտի 23-ին թուրք ազերիների կողմից Շուշիի հայկական մասը ոչնչացվելուց հետո այստեղ հայ չէր ապրում և, ըստ էության, Ս. Մանուցյանի հիշատակած հավաքը հրավիրել էին այնտեղ մնացած թուրքերը: Հետևապես այդ նրանք էին պաշտպանում Արցախ-Ղարաբաղը Ադրբեջանի կազմում թողնելու որոշումը:

1923 թ. օգոստոսին Բաքվից մի խումբ կուսակցական և պետական գործիչներ են գալիս Արցախ՝ իբրև ինքնավար մարզի ստեղծման վերաբերյալ հանրաքվե անցկացնելու համար: Այդ խումբը գլխավորում էր Ադրկոմկուսի առաջին քարտուղար Ասադ Կարակը, որի հետ էր Բաքվոմի քարտուղար Լևոն Միրզոյանը: Սերո Մանուցյանը օգնում է այդ հանձնաժողովին լրացնելու կեղծ փաստաթղթեր, թե իբրև մարզում անց է կացվել հանրաքվե: Իրականում այնտեղ ոչ մի հանրաքվե չի եղել, պարզապես, այդ շքախումբը, լինելով տեղերում, հավաքել են համայնքների ներկայացուցիչներին, նրանց հետ զրույց ունեցել ինքնավարության հարցի շուրջ, հետո արձանագրություն կազմել: Եվ դա էլ համարվել է հանրաքվե: Որոշ տեղեր էլ փորձում էին մարդկանց կաշառել: Այդ մասին վկայում են ժամանակակիցները. նույնիսկ դեմ գնացողներին ձերբակալում ու բանտ էին նետում [4]: Ժամանակակիցները պատմում են, որ նրանք մարդկանց ստիպում էին արձանագրությունները կազմելու իրենց ցանկացած ձևով: Աբրահ Կիսիբեկյանը պատմում է. «Արմենակ Ղարաբոյազյանը, Սահակ Դովլաթյանը և Ալի Հեյդար Կարակը գալիս են Խանքենդի (Ստեփանակերտ-Հ. Ա.) «հանրաքվե» կատարելու: Այստեղ ևս դեմ են դուրս գալիս Ադրբեջանին: Բենիկ Բաբաքոխյանը խիստ քննադատում է, որի համար Արմենակ Ղարաբոյազյանը, մատ թափ տալով նրա վրա, ասում է՝ լեզուդ քեզ քաշիր և լռիր»: Ապա Կարակը և Լևոն Միրզոյանը գնում են Կարանդայի գյուղն ճարտար: Այստեղ քանի որ ժողովի քարտուղար ուսուցիչ Սամվել Տեր-Գրիգորյանը հրաժարվում է արձանագրությունը նենգափոխելուց, Կարակի հրամանով նրան և մյուս քարտուղար Արմենակ Բեգլարյանին ձերբակալում են և տանում Բաքվի բանտ, որտեղ մի քանի ամիս ենթարկվում են կտտանքների [5]: Եվ այդքանից հետո կուսակցության մարզկոմի քարտուղար Սերո Մանուցյանը, որը շատ լավ տեղյակ էր

այդ ամենին, հոկտեմբերի 12-ին Բաքու ուղարկած զեկուցագրում, թաքցնելով ճշմարտությունը, գրում է, թե իբրև «Ինքնավարության վերաբերյալ ակտը գյուղացիների կողմից ընդունվել է միահամուռ... Գյուղացիները իրենց մասսայական որոշումներով ողջունել են ինքնավարությունը և խորհրդային իշխանությունը» [6]:

Եթե Ադրբեջանի իշխանությունների պահանջը հլու-հնազանդ կատարելու և նրանց գործակալներին աջակցելու համար Սերո Մանուցյանին քաշեցին Բաքու, ապա հետագայում, մեկ ուրիշ մարզկոմի քարտուղարի՝ Կարո Գրիգորյանի նկատմամբ կազմակերպվեց մի այնպիսի շոու, որի մասին մարզի բնակիչները երկար ժամանակ չէին կարողանում մոռանալ: Կարո Գրիգորյանը մարզկոմի քարտուղար է աշխատել 1931-1933 թվականներին: Ղա շատ ծանր ժամանակաշրջան էր, «ստալինիզմի կատաղած» շրջան: Բավական է նշել, որ միայն 1930-1932 թթ. պատժիչ մարմինները երկրում ուժեղ հարված էին հասցրել բոլոր ունևոր գյուղացիներին: Հարուստ գյուղացիները աքսորված էին, իսկ ուլքեր հասցրեցին իրենց ունեցվածքը վաճառել, գնացին քաղաք: Մոտ 10 մլն ստալինյան զոհեր կային: 1932 թ. աշնանից սկսված սովը մեծ չարիք էր: 3-10 մլն մարդիկ մահացել են սովից: Նրանց թիվը միայն 1932-1933 –ին կազմել էր 6-7 միլիոն: Փոխտիպայական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր Ա. Պ. Բուտենկոն «Մեծ բեկման տարին»՝ Ստալինյան հետադիմական շրջադարձ» հետազոտության մեջ նշել է, որ 1929 թվականից մինչև 1933-ը ներառյալ կոլեկտիվացման ընթացքում ոչնչացվել է շուրջ 3 մլն գյուղացիական տնտեսություն: Այդ նշանակում է, որ առնվազն 15 մլն մարդ մնացել է անօթևան: Մոտ 2 մլն-ը իրենց համար «գործ գտան» ինդուստրիալ կառույցներում: Մնացածը՝ լավագույն դեպքում վերաբնակվեցին Սիբիրի անտառահատման վայրերում: Գրեթե մեկ մլն աշխատունակ մարդ էլ ճամբարներ քշվեց [7]: Այդ ժամանակաշրջանում մեծ հարված կրեց մանավանդ գյուղատնտեսությունը: 1928-1934 թթ. խոշոր եղջերավոր անասունները կրճատվել են 26,6 միլիոնով (45 տոկոսով), կովերինը՝ 10,3-ով (35 %), խոզերինը՝ 12,1-ով (2 անգամ): 1928 թվականի մակարդակին հասնելու համար պահանջվեց խոշոր եղջերավոր անասունների գլխաքանակի լրման համար՝ 31 տարի, խոզերինը՝ 25, ոչխարներինը՝ 29 [8]:

Հիմա գանք Կարո Գրիգորյանին: Թե նա ինչ է արել, որը թուրք դեկավարության սրտովը չէր, այդ մասին արխիվային նյութերը անմատչելի են: Բայց որ մարզի բնակչության կողմից նա արժանացել էր մեծ հարգանքի, դա ևս փաստ է: Բոլորը նրան դիմում էին ընկեր Կարո: Ինքն էլ սիրում էր ստորագրել՝ Կարո:

Այնուամենայնիվ զարմանում ես, թե հանրապետության ազգայնամոլ, մարդասպան պարագլուխները ինչպես էին կարողանում արագորեն «մշակել» որոշ արցախցիների գլուխները և նրանց օգտագործել իրենց կեղտոտ նպատակներին հասնելու համար: Արցախցիների նկատմամբ Ադրբեջանի դեկավարության կողմից իրագործված ստորություններին, ծափահարում էին նաև Արցախի կոմունիստները:

Եվ ահա պատմական մի այդպիսի ժամանակաշրջանում, երբ ամբողջ երկիրը ահ ու դողի մեջ էր, Կարո Գրիգորյանը, 1931 թ. սեպտեմբերին ստանձնելով Լեռնային Ղարաբաղի մարզկոմի առաջին քարտուղարի պաշտոնը, նվիրված կաչում է աշխատանքի: Ինչ խոսք, լինում են հաջողություններ, նաև թերություններ: Եվ ահա 1933 թ. ամռանը Բաքվից մի հանձնաժողով է ժամանում Ստեփանակերտ՝ ոմն թուրք Մուզաֆաթ Նարինանովի գլխավորությամբ ստուգելու մարզկոմի աշխատանքները: Այդ ստուգումների արդյունքների հիման վրա Ադրկոմկուսի կենտկոմը օգոստոսի 14-ին ընդունում է «Ղարաբաղի աշխատանքների մասին» մի ընդարձակ որոշում՝ 19 կետից բաղկացած: Ադրկոմկուսի կենտկոմը նախ՝ մի քանի բառով հավանություն է տալիս «Ի. Լ. Ղարաբաղի կուսակցական կազմակերպության դրությունը հետազոտած կոմիսիայի

աշխատանքներին», ապա՝ Ղարշբջկոմի աշխատանքները գտնում է «միանգամայն անբավարար», որի համար «Ղարշբջկոմի քարտուղար Կարո Գրիգորյանին հանել աշխատանքից... և նրան ետ կանչել Ադրկոմկուսի կենտկոմի կարգադրության տակ»: Այդ որոշումով միևնույն ժամանակ աշխատանքից ազատվում է Ղարշբջկերահանձի նախագահ Հայկ Սարգսյանը[9]: Այդ զրպատչական վճռում ասված է, որ Կարո Գրիգորյանի ղեկավարած մարզկոմը չի կարողացել գլխավորել «Ղարաբաղի կոմունիստների աճող ակտիվությունը», անհոգ վերաբերմունք է ցույց տվել «կոլխոզային գյուղատնտեսության սոցիալիստական վերադաստիարակման ու կոլխոզչինարարության» նկատմամբ, չի հոգացել «գյուղատնտեսության մեքենայացման» հարցի վերաբերյալ, «թույլ է եղել կարգապահությունը», «ծնական է եղել կոլխոզների ներսում բրիգադային սիստեմի» իրագործումը, չի պայքարել կոլտնտեսությունները «անհարազատ տարրերից՝ դաշնակների և մուսավաթիստների ազենտներից մաքրելու» համար, «բացահայտորեն թերազնահատվել է անասնապահության զարգացման հարցը», որի հետևանքով 1932 թ. միայն Մարտակերտի շրջանում այն պակասել է 3000 գլխով: Իսկ արդյունաբերությունը մատնվել է անուշադրության և որի պատճառով ձեռնարկությունները սիստեմատիկաբար չեն կատարել իրենց «արտադրական և ֆինանսական պլանները»: Ամենակարևորը՝ «Ի. Լ. Ղարաբաղի կուսակալությունը անթույլատրելի ուշադրություն է դարձրել գաղափարական ֆրոնտին, կոմունիստների, կոմերիտականների և աշխատավորության բոլշևիկյան ինտերնացիոնալ դաստիարակությանը», որի հետևանքով էլ «հաճախակի են տեղի ունենում վիճաբանություններ հողային հարցի շուրջ»: Ըստ թուրք հանձնաժողովի՝ գյուղում չի իրագործվել կուսակցական աշխատանքների վերակառուցման մասին Կենտկոմի որոշումը և շատ տեղերում չեն ստեղծվել «կուսակցական արտադրական բջիջներ, որոշ տեղեր կոմունիստները քարշ են գալիս կուլակային տրամադրություն ունեցողների պոչից»: Նաև նշվել է, որ «Ի. Լ. Ղարաբաղի կուսակցական ղեկավարությունը չի ըմբռնել կուսակցության լուծունգներն ինքնաքննադատության մասին», «Շրջկոմի ղեկավարությունը կանգնել է ուղղակի ձնշման, հետապնդման, կուսակցությունից վտարման, գյուղթղթակիցների բանտարկման ուղու վրա»: Որոշման մեջ զրպարտված է, թե իբրև մարզկոմը չի ղեկավարել կոմունիստների ակտիվությունը, «կուսակցության գիծը ծռվել» է «անասունների համայնացման հարցում», տեղի է ունեցել «խոշոր եղջերավոր անասունների կորուստ», «թերազնահատվել է կոոպերացիայի հարցը» և այլն: Որոշումը Անդրկոմխորհի նախագահ Մ. Բազիրովին հանձնարարում է «երկու տասնօրյա ժամկետում Ի. Լ. Ղարաբաղի տնտեսական և սոցիալ-կուլտուրական շինարարության կոնկրետ պլան առաջարկություն ներկայացնելու Կենտկոմ» և այլն [10]:

Ոմանք կարող են մտածել՝ ի՞նչ կա որ. անց է կացվել սովորական ստուգում և թույլ տրված սխալների համար մեղավորները պատժվել են: Ցավոք, եթե այդպես լինե՞ր: Դա բացահայտորեն կազմակերպված շոու էր մարզի մտավորականությանը, կուսակցական և պետական աշխատողներին, ակտիվիստներին «ջախջախելու» համար: Բաքվի հրահանգով այդ օրերին Լեռնային Ղարաբաղում տեղի էին ունենում կուսակցական բջիջների ժողովներ, որտեղ «հողմացրիվ» էր արվում և մարզի կուսակցական աշխատողների նկատմամբ նորանոր կեղծիքներ հորինվում: Պիտակներ էին կացվում մարդկանց, նրանց ստիպում իրենց մեղավոր ճանաչելու և «խոստանալ հակախորհրդային արարքները»:

Ադրկոմկուսի կենտկոմի Ղարշբջկոմի մասին վերոհիշյալ որոշման մեջ նշված է, թե մարզում պլանները սիստեմատիկաբար չեն կատարվել: Օրինակ է բերվել, թե իբրև արտադրական պլանները կատարվել են 41,5-ից մինչև 62,2 տոկոսով [11]: Թուրքի

ՄԵՍՐՈՊ ՄԱՇՏՈՑ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԻ ԼՐԱՏՈՒ 2015

գլխավորած հանձնաժողովը թե որտեղից է թռչրել այդ թվերը, դա միայն նրան է հայտնի: Այսպես՝ եթե 1931 թ. մարզում եղել է 7 գործարան, ապա 1933-ին այդ թիվն աճել է երկուսով, որից 4-ը մարզի տարածքից դուրս էր: Եվ եթե այդ գործարանների արտադրանքը 1931 թ. կազմել է 1 մլ 768 հազար ռուբլի, ապա 1933-ին այն հասել էր 4.919.7 հազար ռուբլու և 1931 թ. ընդհանուր շրջանառությունը 4.741.7 հազար ռուբլուց 1933-ին հասել էր 16.500.0 ռուբլու[12]: Ավելի որոշակի՝ Ղարմետաքստրեստը 1931-ին արտադրել է 16900 կգ գրեժա, հաջորդ տարում այն հասել է 28 հազար կգ-ի: Նույնպիսի հաջողությունների է հասել նաև Ղարզինսովխոզտրեստը:

Մարզում հաջողությունները նշանակալի էին նաև գյուղատնտեսության բնագավառում: 1931 թ. հունվարի 1-ի դրությամբ մարզում եղած 25626 տնտեսությունից 4736-ը, կամ 18,5 տոկոսը, մտել էին կոլտնտեսություն [13]: Արդեն 1931 թ. նոյեմբերի վերջին 224 կոլտնտեսություններում ընդգրկվել էին անհատական տնտեսությունների 46%-ը[14]: 1932 թ. մարզում կար 62 խոզաբուծական ֆերմա՝ 11 հազար գլխով: 1931 թ. աշնանը հանրայնացվել էր մարզի բոլոր անասունների 7,1 %-ը [15]: Այդ ժամանակ Մարտակերտի շրջանում հիմնվել է կաուչուկի պետտնտեսություն 80 հա տարածության վրա, որտեղ ցանվել է գվայալա, որի հումքի բազայի վրա Մարտակերտի շրջանի Մատաղիս ավանում հիմնադրվել է բնական կաուչուկի փորձնական գործարան, որն ուներ միութենական նշանակություն: 1933 թ. հունվարի 1-ի դրությամբ մարզում կազմակերպվել էր 8 պետտնտեսություն: 1932 թ. Մարտակերտի շրջանի Մարգուշևան տեղամասում ստեղծվել է մարզում առաջին մեքենատրակտորային կայանը, որը սպասարկում էր 14 կոլտնտեսություն 7714 հա վարելահողով [16]: 1933 թ. հունվարի 1-ի դրությամբ մարզի վարելահողերի 51, այգիների 44, ցանքերի 44,1 տոկոսը կենտրոնացված էին կոլտնտեսություններում և պետտնտեսություններում: 1932 թ. մարզի կոլտնտեսությունների ընդհանուր եկամուտը նախորդ տարվա համեմատ կազմել է 84,4 տոկոս: Մեկ աշխօրի արժեքը նախորդ տարվա 99,6 կոպեկի դիմաց հասել էր 1,83 ռուբլու. գրեթե կրկնապատկվել էր: 1933 թ. մարզում կային 146427 խոշոր և մանր եղջերավոր անասուն, 26580 խոզ և 7588 սմբակավոր կենդանի, որոնցից համապատասխանաբար հանրայնացված էին 22955, 19518 և 2188 [17]: 1932-1933 թթ. կառուցվել են 21 անասնաչենք, 2 խոզանոց և 53 գյուղատնտեսական բնույթի շինություններ [18]: 1933 թ. նոյեմբերի 6-13-ին Ստեփանակերտի արդյունաբերական հրապարակում կազմակերպվել է անասունների ցուցահանդես, որին մասնակցել է 99 ֆերմա և ցուցահանդես են բերվել 543 գլուխ անասուն:

Առաջընթացն ակնառու էր նաև մյուս բնագավառներում: Օրինակ՝ 1931 թ. մարզի տեղական խորհուրդների անդամ էին 5160 հոգի, որից 897-ը՝ կին [19]: 1932/33 ուսումնական տարում մարզի առաջին աստիճանի դպրոցներում ընդգրկվել էին 30567 երեխա [20]: 1933 թ. մարզի բյուջեի 44%-ը հատկացվել է լուսավորությանը և եթե 1932 թ. մեկ երեխայի հաշվով ծախսվել է 20 ռ., ապա 1933-ին այն հասել է 28-ի [21]: 1933 թ. մարզում գործում էր 116 փոստային բաժանմունք և հեռախոսային 180 կետ [22]: 1932 թ. օգոստոսին հիմնադրվել է Ստեփանակերտի թատրոնը: Այդ ժամանակ մարզում գործում էին 167 խրճիթ-ընթերցարան, 102 ակումբ, 19 մուր-մանկապարտեզ, 10 կինոտեղակայում [23]:

Ինչպես տեսնում եք, 1931-1933 թվականներին, երբ կուսակցության մարզկոմի առաջին քարտուղար էր Կարո Գրիգորյանը, այդ ժամանակ մարզի տնտեսությունն ու նշակույթն առաջընթաց էր գրանցել, ասել է թե՛ նվիրումով իրագործվում էր կուսակցության հանձնարարությունները, մինչդեռ Բաքվից եկած թուրքական հանձնաժողովը դա տեսնել չի ցանկացել և ամեն ինչ ներկայացրել է գլխավայր շուռ տված:

Օգոստոսի 25-ին Ի. Լ. Ղարաբաղի մարզային և Ստեփանակերտի շրջանային կուսակտիվը լսել է Աղրկոմկուսի քարտուղար Կուդրյավցևի զեկուցումը՝ օգոստոսի 14-ի որոշման վերաբերյալ: Այդ առթիվ «խորհրդային Ղարաբաղ» թերթում հրապարակված ինֆորմացիայում ամենանողկալի կերպով վարկաբեկվել են մարզի մի շարք կուսակցական և պետական ազնիվ աշխատողներ: Ելույթի համար հերթագրված 60 հոգուց 26-ին է հաջողվել ամբիոն բարձրանալ և իրենց «ճառերում» ստորագնել մարդկանց: Նրանք աջ ու ձախ մեղադրում են Շավարշ Վարդունուն, Մելիք Սարգսյանին, Լևոն Գասպարյանին, Աշոտ Մելիքսերյանին, Ի. Լազարյանին և ուրիշների: Նրանք պահանջում են՝ պայքարի բովով անցած իրենց աշխատանքին նվիրված այդ մարդիկ «խոստանան իրենց սխալները»: Բայց նրանք ի՞նչ էին արել, որ պետք է խոստանային: Ջրպարտիչները աղաղակում էին, թե այդ «տհաս ղեկավարները» չեն հասկացել «սիրելի առաջնորդ ընկ. Ստալինի հունվարյան պլենումում արտասանած ... ճառը»[24]: Ու պահանջում էին նրանց հեռացնել կուսակցության շարքերից և պատժել «խիստ ձևով»: Իսկ օգոստոսի 28-ին տեղի ունեցած 26 կոմիսարների անվան մետաքսագործական կոմբինատի, մարզային տպարանի, Ղարաբաղի, Ղարաբաղի, Ղարաբաղի, Ղարաբաղի, կոոպերացիայի և ֆինբաժնի կուսակցական ու կոմերիտական բջիջների միացյալ նիստում քննարկելով վերոնշյալ որոշումը, պիտակներով և ածականներով վարկաբեկելով մարդկանց, պահանջում էին ոչ միայն կուսակցությունից հեռացնել Գրիգոր Գրիգորյանին, Առուստամ Առուստամյանին, Լևոն Գասպարյանին և Շավարշ Վարդունուն, այլև նրանց բանտ նստեցնել: Այդ նիստում ելույթ ունեցած բոլոր 22 հոգին էլ, «բոլշևիկյան վճռականությամբ» դնելով հարցը, «պահանջում էին մինչև վերջը մերկացնել բոլոր սխալները, արմատախիլ անել դրանք և բոլշևիկորեն լծվել գործի»: Թերթը հաղորդում է, թե «Միացյալ նիստը դատապարտում է բոլոր նրանց, ովքեր բոլշևիկորեն չեն խոստանում իրենց սխալները և պահանջում են մինչև վերջը մերկացնել և ուղղել թույլ տված բոլոր սխալները»[25]:

Համանման անդեն, միայն հայտարարություններով ուռած ժողովներ տեղի են ունենում մարզի բոլոր բնակավայրերում, որտեղ «հավանություն» են տալիս թուրքի զրպարտագրին: Այդ ժողովներն անցկացնելու համար Բաքվից և Ստեփանակերտից ուղարկված ներկայացուցիչները իրենց ելույթներում ամեն կերպ փորձում էին համոզել ժողովականներին և հազար ու մի «սխալներ» բարդել մարզային կուսակցական և պետական ղեկավարության վրա: Անշուշտ, եղել են և ըմբոստություններ, սակայն դրանք անմիջապես լռեցվել են:

Ավելի վրդովեցուցիչ էին Թիֆլիս՝ Անդրերկրյում՝ Բերիային, Բաքու՝ Մ. Բազիրովին, ստուգող հանձնաժողովի նախագահ Մ. Նարիմանովին ուղարկված նողկալի հեռագրերը: Բերիային հեռագրել են. «Աշխատանքների վերջին շրջանում Ի. Լ. Ղարաբաղի ղեկավարության կողմից թույլ են տրված կոպտագույն սխալներ, որոնք արտահայտվել են Լենինյան ազգային քաղաքականության խեղաթյուրման, կուլակության և մանավանդ դաշնակցականների ու մուսավաթականների դեմ մղվող թույլ պայքարի, կոլխոզների կազմատնտեսական ամրապնդման ուղղությամբ տարվող անբավարար աշխատանքի, ինքնաքննադատության ճնշման մեջ և այլն»: Բաքու, հանրապետության ժողովոմխորհի նախագահ Մ. Բազիրովին ուղարկված հեռագրում ուղղակի հակառակ է ասված. «Վերջին տարիներում Ի. Լ. Ղարաբաղում նշանավոր նվաճումներ են ձեռք բերված Շրջանի տնտեսա-կուլտուրական շինարարության մեջ»: Ապա՝ այդ նվաճումները սերտ կապված են Աղրբեջանի «նվաճումների հետ և այն օգնության հետ, որը ցույց են տվել Ի. Լ. Ղարաբաղին Աղրբեջանի կառավարությունն ու աշխատավորները»: Նաև ասված է. «Լեռնային Ղարաբաղի աշխատավորությունը լավ է ճանաչում

Ձեզ, ձեր պայքարի ժամանակից, որը դուք մղել եք Ադրբեջանում և Ի. Լ. Ղարաբաղում խորհրդային իշխանություն հաստատելու և ամրապնդելու համար» [26]: Դա այն հաստատյալ և դահիճ Բազիրովն էր, որը միայն քսանական թվականներին հարյուրավոր ամենդ մարդկանց գնդակահարել է Լեռնային Ղարաբաղում: Եվ հիմա Արցախի կոմունիստները երկրպագում են նրան:

Այդ ստեղծված ծանր վիճակից Շավարշ Վարդունին և ուրիշներ կարողանում են հեռանալ Լեռնային Ղարաբաղից և տեղափոխվել խորհրդային Հայաստան:

Այդպիսի «շոուներ» Ադրբեջանի իշխանությունները հետագայում ևս բազմիցս են կազմակերպել Լեռնային Ղարաբաղի իշխանությունների և աշխատավորության դեմ: 1937 թ. ստալինյան բռնությունների ժամանակ ձերբակալվում են ավելի քան 300 հոգի, բանտ նետվում կամ գուլակ քշվում: Կուսակցության մարզկոմի առաջին քարտուղար Պյոտր Պողոսովը, մարզխորհրդի նախագահ Սուրեն Բաղամյանը և այլ ազնիվ ու նվիրյալ աշխատողներ ոչնչացվեցին անհիմն կերպով: Մամուլը Բաքվի պահանջով նրանց որակավորեց որպես «ժողովրդի թշնամի», «սրիկա», «խլուրդ» և այլն [27]:

Իսկ 1975 թվականին... Երբ մարզկոմի առաջին քարտուղար էր Բաքվի գործակալ Բորիս Կևորկովը, մարտի 21-ին հրավիրվում է ԼՂ կուսակցության մարզկոմի 6-րդ պլենումը, որտեղ «Աշխատավորների ինտերնացիոնալ դաստիարակության հետագա բարելավման ուղղությամբ Ղարաբաղի մարզային կուսակցական կազմակերպության խնդիրների մասին» զեկուցումով հանդես է գալիս ինքը՝ մարզկոմի առաջին քարտուղարը: Այդ պլենումին հրավիրված էին շուրջ 500 հոգի, որոնց շարքում էր նաև տողերիս հեղինակը (վկայական թ. 416): Այդ հավաքում բացի պլենումի անդամ մի քանի հոգուց, ոչ ոք ելույթի ձայն չստացավ: Բաքվում գրված և կուսակցության մարզկոմի պլենումում ընթերցված այդ զեկուցումը մի խայտառակություն էր արցախահայության համար: Այդ մասին ժամանակին մամուլում խոսվել է: Պլենումը որոշեց հարցը քննարկել նաև շրջանային կոնֆերանսներում և սկզբնական կուսակցական կազմակերպություններում: Հաջորդ երկու շաբաթվա ընթացքում մարզի քաղկոմներում, շրջանային ակտիվներում և բոլոր սկզբնական կուսակցական կազմակերպություններում քննարկվեց այդ հարցը և «հավանություն» տրվեց մարզկոմի «դիրքորոշմանը»: Ու երկու օրինակից կազմված արձանագրություններն ուղարկվեցին մարզկոմ: Հասպա մի տեսնեիք արցախցի «ակտիվ կոմունիստները» ի՞նչ ճառեր էին արտասանում, ի՞նչ պիտակներ կայնում Բագրատ Ուլուբաբյանին, Բոգդան Ջանյանին, յոթ պորտանի գովեստներ շռայլում Հեյդար Ալիևի և Բորիս Կևորկովի հասցեին: Ամենակարևորը՝ նրանց կողմից Ադրբեջանը հայտարարվում է Միությունում «ամենաինտերնացիոնալ հանրապետությունը»: Կային նաև շատ ազնիվ մարդիկ, որոնք առանց երկյուղի խիստ քննադատում են այդ շոունի կազմակերպիչներին: Հիշում եմ. մեր գյուղում (Մարտունու շրջան, գյուղ Քերթ) կուսակցական ժողովում, երբ քննարկվում էր այդ հարցը, կոլտնտեսության շինարարական բրիգադայի բրիգադիր Գրիշա Բաբայանը ասաց. «Մինևույն է. վաղ թե ուշ մենք միանալու ենք մայր Հայաստանի հետ: Առաջարկում եմ բեկանել մարզկոմի պլենումի որոշումը»:

Արցախցի կոմունիստների մի մասի երկդիմի քաղաքականությունը ավելի ցայտուն էր, երբ 13 տարի մարզում «թագավորում» էր Բորիս Կևորկովը: Կարողացեք ԼՂՀ պետական արխիվի 250-րդ ֆոնդում պահվող մարզկոմի պլենումների և կոնֆերանսների արձանագրությունները վկայում են իրողությունը: Ստորությունը ոմանց համար դարձել էր սովորություն, մի տեսակ կենցաղ, ապրելու միջոց: Այսպես՝ 1979 թ. հունվարի 13-ին տեղի ունեցած կուսակցության մարզկոմի 28-րդ կոնֆերանսում: Կևորկովի հաշվետվությունը տևել է 2,5 ժամ: Նա իր ճառը ավարտում է այսպես. «Լեռնային Ղա-

րաբաղի մարզային կուսակցական կազմակերպությունը իր բոլոր գործերում, ստեղծագործական մտահղացումներում և սոցիալական խնդիրների լուծման ընթացքում զգացել է Ադրբեջանի կոմկուսի Կենտկոմի բյուրոյի և անձամբ ընկեր Հ. Ա. Ալիևի մշտական հոգատարությունը և օժանդակությունը»: Բուռն ծափահարություններ [28]:

Այդ նույն կոնֆերանսում արցախցի մի խումբ կոմունիստներ գլուխ են ջարդում Ելույթ ունենալ: Հենց այդ «գլուխ ջարդողներից» էր գրողների միության մարզային բաժանմունքի քարտուղարը: Ես նրան հատուկ չեմ ընտրել, այլ բացել եմ պատահած էջ, որտեղ արձանագրված է նրա Ելույթը: «Մեր մարզկոմի ծեռք բերած հաջողությունները հետևանք է Ադրբեջանի կոմկուսի կենտկոմի և նրա բյուրոյի, առանձնապես կենտկոմի առաջին քարտուղար ընկեր Հեյդար Ալիևի և Ալիևի (ծափահարություններ) հոգատարության»: Հետո հեղինակը գովեստի խոսքեր է շռայլում Կտրկովին [29]: Եվ դարաբաղի կոմունիստները ծափահարում են մեկի համար, ով հետո կպարծենա, թե իր իշխանության օրոք Լեռնային Ղարաբաղի հայ բնակչությունը նվազել է 20 տոկոսով:

Արցախահայությունը չհամբերեց այդ ամենը և հանուն իր ինքնության հաստատման ըմբոստացավ ու գնաց բոլոր գոհողությունների:

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. К истории образования Нагорно-Карабахской автономной области Азербайджанской ССР 1918-1925. Документы и материалы (այսուհետև К истории образования...), Баку, 1989, стр. 152-153.
2. Նույն տեղում, էջ 159:
3. Նույն տեղում, էջ 161:
4. Հարություն Թումյան, Դեպքերը Լեռնային Ղարաբաղում 1917-1920, Եր., 2008, էջ 308:
5. Աբրամ Կիսիբեկյան, Հուշեր, գիրք 2, Եր., 2011, էջ 145-146:
6. К истории образования..., стр. 203.
7. Տես «Երեկոյան Երևան», թ. 39, 14 փետրվարի 1989:
8. Նույն տեղում, 19 հոկտեմբերի 1988:
9. «Խորհրդային Ղարաբաղ», 20 օգոստոսի 1933:
10. Նույն տեղում:
11. Նույն տեղում, 28 օգոստոսի 1933:
12. ԼՂՀ պետական արխիվ (այսուհետև՝ ՊԱ), ֆ. 185, ց. 1, գ. 4, թ. 11 (Այս և հետագա թվերը վերցված է արխիվի գործերի հին համարներից):
13. Նույն տեղում, ֆ. 370, ց. 3, գ. 118, թ. 33:
14. Նույն տեղում, ֆ. 3, ց. 3, գ. 70, թ. 9:
15. «Կոմունիստ» (Բաքու), թ. 186, 1932:
16. «Խորհրդային Ղարաբաղ», թ. 100, 1932:
17. ԼՂՀ ՊԱ, ֆ. 33, գ. 43, թ. 48-52:
18. «Խորհրդային Ղարաբաղ», 10 փետրվարի 1934:
19. ԼՂՀ ՊԱ, ֆ. 89, ց. 1, գ. 642, թ. 63:
20. Նույն տեղում, գ. 139, թ. 93, ֆ. 3, ց. 2, գ. 68, թ. 23:
21. Նույն տեղում, ֆ. 18, ց. 1, գ. 139, թ. 99:
22. Նույն տեղում, ֆ. 18, ց. 1, գ. 89, թ. 86:
23. Նույն տեղում, ֆ. 2499, ց. 1, գ. 28, թ. 8:

24. «Խորհրդային Ղարաբաղ», 28 օգոստոսի 1933:
25. Նույն տեղում, ֆ. 192, 2 սեպտեմբերի 1933:
26. Նույն տեղում, ֆ. 191, 1 սեպտեմբերի 1933:
27. Նույն տեղում, ֆ. 235, 12 հոկտեմբերի 1937 նաև «Կոմունիստ» (Բաքու), 11 հոկտեմբերի 1937:
28. ԼՂՀ ՊԱ, ֆ. 250, ց. 1, գ. 598, թ. 48:
29. Նույն տեղում, թ. 91:

ԱՄՓՈՓԱԳԻՐ

Թուրք ազերիների կամայականություններն Արցախում Հրանտ Աբրահամյան

1923 թ. Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզի ստեղծումից հետո այն միշտ էլ գտնվել է գաղութային վիճակում: Երկրամասը թե՛ մարզկոմի քարտուղար Սերո Մանուցյանի (1923թ.), թե՛ Կարո Գրիգորյանի (1931-1933թթ.), թե՛ մյուսների օրոք, ենթարկվել է դաժան ճնշման, ծաղր ու ծանակի և նսեմացման: Հեղինակը, խոսելով այդ մասին, համոզիչ և կոնկրետ օրինակներով ցույց է տալիս, թե Ադրբեջանի իշխանությունները ինչպես են իրենց ազգայնամոլ քաղաքականությունը հիմնավորել մարզում և նրա կուսակցական կազմակերպությանն ու բնակչությանը պահել ստրկական վիճակում: Դրանցից ազատվելու միակ ելքը արցախահայության ըմբոստացումն էր Ադրբեջանի բռնատիրության դեմ:

Բանալի բառեր՝ Լեռնայի Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզ, Ադրբեջան, բռնություններ, հետապնդումներ, կեղծիքներ, կուսակցության մարզկոմի քարտուղարներ:

РЕЗЮМЕ

Произвол турок-азербайджанцев в Арцахе Грант Абрамян

После формирования автономного округа Нагорного Карабаха в 1923 году, Карабах всегда находился в колониальной ситуации. Регион под руководством секретаря Серо Мануцьяна (1923), Каро Григоряна (1931-1933 гг), а также при других маршалах подвергался жестким давлениям, насмешкам и унижениям. Говоря об этом, автор убедительными и конкретными примерами показывает, как азербайджанское правительство обосновывало свою националистическую политику в регионе и держало партийные организации и население в рабстве. Единственным способом избавления от всего этого было восстание против тирании Азербайджана.

Ключевые слова: Нагорно-Карабахская автономная область, Азербайджан, насилие, преследования, мошенничество, секретари региональных комитетов партии.

SUMMARY

**The Turkish-Azeri tyranny in Artsakh
Hrant Abrahamyan**

After the formation of the autonomous region of Nagorno-Karabakh in 1923 it was always in the colonial situation. Under the leadership of secretary Sero Manutsyan (1923), Karo Grigoryan (1931-1933), or other marzpets (governors), the region being under severe pressure had been a subject of mockery and humiliation. Dwelling upon this period, the author using concrete examples demonstrates the way the Azerbaijani government based its nationalist policy in the region and kept the party organizations and the population in a slavery. The only way to get rid of all this was a revolt against the tyranny of Azerbaijan.

Keywords: *Nagorno-Karabakh Autonomous Region, Azerbaijan, violence, harassment, fraud, secretaries of Regional Committees of Parties*